

Sándor Klára

egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem

Vámbéry Ármin és a török-magyar nyelvcsere

Vámbéry mint nyelvész

Vámbéry Ármin nevét Magyarországon a legutóbbi évszázadban sokan azonosították a „dilettáns nyelvessel”, aki nemzeti büszkeségből foggal-körömmel ragaszkodott ahhoz a tanhoz, hogy a magyar nyelv a török nyelvek családjába tartozik. Iskolai tananyag, hogy ő volt az ugor-török háborúnak nevezett, a napilapok hasábjain is zajló durva nyelvészeti vita negatív főszereplője: aki mindvégig kitartott a régi, hamis tanok mellett, szemben Hunfalvy Pállal és Budenz Józseffel, akik viszont kiváló nyelvészek voltak, és a fölvilágosult tudományt képviselték, bebizonyítva, hogy a magyar nyelv valójában finnugor eredetű. A „törökpárti” Vámbéry képtelen volt ezt elfogadni, hívei pedig erőszakosan támadták szegény finnugristákat.

Mindez azonban csak mítosz: ezt a képet a győztes tudományos paradigma képviselői szerkesztették (lásd például: *Pusztay*, 1977). Ezért kimarad belőle, hogy Hunfalvynak szintén voltak tévedései: jó ideig a hun-szkíta rokonság lelkes híve volt, és 1856-ban még úgy vélte, az indoeurópai, a sémi és az altaji „nyelvfajokhoz” közel áll a dakota (*Hunfalvy*, 1856). Nem nagyon beszélnek arról, hogy nemcsak a Vámbéry oldalán hadba szálló publicisták fogalmaztak keményen, hanem a „finnpártiak” is. Vámbéry egyáltalán nem vádolható azzal, hogy csak az előkelő származás miatt föltételezett szoros török kapcsolatokat, hiszen maga írta, hogy némelyek „kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúságból” becsülik többre az ázsiai rokonságot a finnugornál (*Vámbéry*, 1883, 13–14. o.). Kétségtelen, hogy Vámbérynek nagy számban voltak téves ötletei, etimológiáinak csak kisebbik részét – mintegy egyharmadát – lehetett később igazolni. Ne felejtsük azonban el, hogy kortársainak többsége sem dolgozott sokkal jobb hatásokkal: az a fajta pozitívista precizitás, amely később a történeti nyelvészet alapköve lett, Vámbéry munkálkodásának első időszakában még nem volt követelmény. Nem voltak olyan forráskiadások, szótárak sem, amelyek lehetővé tették volna, hogy megfeleljen azoknak a kritériumoknak, amelyeket ma támasztunk a szótörténeti munkákkal szemben. Éppen ezért fontos azt is elmondani, hogy Vámbérynek voltak jó szóegyeztetései is, Hunfalvynak és Budenznek pedig szintén voltak később nem igazolható szóeredeztetései. A kép tehát már ezt illetően sem fekete és fehér.

Még kevésbé az, ha Vámbéry nyelvészeti tevékenységét nem kizárólag etimológiai és összehasonlító nyelvészeti nézetei alapján értékeljük. Ez azért nyújt torz képet, mert Vámbéry ugyan valóban nem követte szorosan az akkor alakuló pozitívista nyelvtörténet szigorú szabályait, de sokkal inkább figyelembe vette a nyelv társadalmi és történeti beágyazottságát, mint kortársai – nem véletlenül, hiszen a közép-ázsiai törökségről is elsősorban etnográfusként gyűjtött adatokat. Sokkal inkább hajlott tehát a felé a megközelítés felé, amelyből később az antropológiai nyelvészet kibontakozott: ha nem

tökéletesre sikerült volna közép-ázsiai résztvevő megfigyelése, az életével fizetett volna érte. Ezzel magyarázható, hogy sokkal tisztábban látta nyelv és etnikum viszonyát, mint kortársai – nem árt ezt hangsúlyozni, mert kevesen tudják. Hunfalvy például soha nem mondott le arról, hogy nép és nyelv eredete és története azonos. 1883-ban írta: „a nemzetek ethnikai eredetét az illető nyelv eredetével egynek kell tartani.” (*Hunfalvy*, 1883, 35. o.) Vámbéry rég túllépett ezen a fenntarthatatlan nézeten, mert pontosan látta, hogy a nép kialakulása folyamat, és a nyelv folytonosságától függetlenül etnikai keveredéssel jár. Bírálta is Hunfalvyt a fent idézett szemléletért, joggal.

Az igazságosság és a történeti hűség azt követeli tehát, hogy szabaduljunk meg attól a mítosztól, amely Vámbéryt csak sötét színekkel festi le.¹ Az természetes, hogy minden közösség olyan mítoszokat teremt magának, amelyek magát jó, ellenfeleit rossz színben tüntetik föl, így tettek azok is, akik hitvitaként értelmezik a Vámbéry és Hunfalvy, illetve Budenz között lezajlott tudományos vitát. Tudnunk kell azonban, hogy a mítoszok elfogultak, és ennek megfelelően a Vámbéryről kialakított és a közgondolkodásban élő kép is torz és egyoldalú. Az utóbbi évtizedben jelentős változást hoztak az előítéletes Vámbéry-kép megváltoztatásában Vámbéry fölnevelő városa, Dunaszerdahely egy közösségének, a Vámbéry Polgári Társulásnak a Vámbéry munkásságát jobban megismertető törekvései, s nagyon fontos az is, hogy újra kiadják Vámbéry könyveit. A Vámbéry halálának századik évfordulója alkalmából meghirdetett Vámbéry emlékévi rendezvényei, kiadványai – Magyarországon és külföldön egyaránt – szintén jelentősen hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Vámbéry Armin végre az őt megillető méltó helyre kerüljön a magyar tudománytörténetben.²

Itt az ideje annak is, hogy Vámbéry Ármint ne csak etnográfusi leírásaiért, szövegkiadásaiért, úttörő filológiai munkáiért ismerjük el: érdemes lesz majd újraértékelni azt is, hogy Vámbéry mint nyelvész milyen életművet hozott létre. Ebben az írásban ennek egy részletével foglalkozom: azzal, hogy Vámbéry szerint a nagyszámú török kölcsönző egy egykori török etnikum beolvadása révén került a magyarba. Azért érdekes ez a kérdés, mert később több alkalommal is fölmerült annak a lehetősége, hogy a magyarba került török szavak az egykori török etnikai komponens nyelvéből megőrzött emlékek volnának.

Vámbéry nyelvcsere-elmélete

A közhiedelemmel ellentétben Vámbéry soha nem mondta, hogy a magyar nyelv ne volna egyben finnugor is: a magyart mindvégig finnugor és török nyelvnek tartotta. Ebben az ő korában semmilyen ellentmondás nem volt, hiszen az altaji és az uráli nyelveket még jóval később is kapcsolatba hozták egymással. Azt illetően, hogy a magyar a török vagy a finnugor nyelvekkel áll-e közelebbi rokonságban, többször is változott a véleménye. *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyeztetések* című, 1869-ben megjelent munkájában úgy foglalt állást, hogy a magyar gyökere finnugor, rokonsága a törökkel későbbi. Amikor Budenz József (1871) – saját korábbi nézetével is szembeszállva – szigorú kritikát írt erről a könyvről, Vámbéry részben a bírálatra adott reakcióként fogalmazta át korábbi nézetét. 1882-ben jelent meg *A magyarok eredete* (Vámbéry, 1882) című könyve, ebben már elsődlegesen töröknek, másodlagosan finnugornak tekintette a magyar nyelvet és népet. Később azonban visszatért eredeti nézetéhez: 1895-ben kiadott *A magyarság keletkezése* (Vámbéry, 1895), illetve utolsó, már csak halála után megjelent, *A magyarság bölcsőjénél* (Vámbéry, 1914) című könyvében azt fejtette ki, hogy a magyar nyelv törzse, nyelvtana túlnyomórészt finnugor, szókincse viszont nagymértékben török. Ezt Vámbéry úgy magyarázta, hogy a magyar keveréknép, és a kiformalódó új nép ural-

kode etnikuma a török volt. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy csak nyelvi, s ne etnikai rokonságról beszéljünk, hiszen a magyar, miként Európa valamennyi népe, több etnikum keveredéséből jött létre. Összegzése szerint:

„...a magyar nép és nyelv fejlődési folyamatának legelején inkább az ugor, mint a török elem van előtérben; de a magyar nyelv etnikumának későbbi fejlődéséről már nem lehet ezt elmondani, mert ekkor a török elem az irányadó, s a családi életre, vallásra, államszervezetre, hadi dolgokra, etikai és morális fogalmakra vonatkozó szók nagyjából török eredetűek. Röviden ezt így lehetne mondani: a magyarság ugor származék, mely idők multáival eltörökösödött s a világtörténetbe már mint török nép lépett be.” (Vámbéry, 2008, 38–39. o.)

Ez a nézet kissé átfogalmazva lényegében ma is megállná a helyét. A nép, nyelv, etnikum fejlődése helyett ma már azt mondjuk, hogy ezek változnak, átalakulnak; pontatlan az „eltörökösödött” kifejezés is, hiszen a magyar nyelv ma sem a török nyelvek közé tartozik. De lehet igaz, hogy a honfoglaló magyarok között magas lehetett a török etnikai komponens aránya; az is igaz, hogy a magyar nép nyelvében nem, de kultúráját tekintve valóban eltörökösödött; s az is igaz, hogy ez a 9–10. századi világ számára egyáltalán nem volt kétséges. Azt sem tagadhatjuk, hogy a magyar nyelvet a honfoglalás előtt nagyon intenzív török hatásnak kellett érnie, ha több mint ezer évvel később, többszörös kultúraváltás után olyan mennyiségű török eredetű szót használunk a mindennapi nyelvben, amennyit használunk.

Vámbéry tehát az erősebbnek, szövetségsszervezőnek gondolt, szerinte a magyarság részét képező török etnikai elem szempontjából gondolt nyelvcsere – joggal, hiszen ha föltételezzük, hogy a honfoglalás előtt a finnugor nyelvű magyar néprészekhez törökök is csatlakoztak, akkor ők nyilvánvalóan nyelvet cseréltek. Vámbéry arra azonban nem tudott magyarázattal szolgálni, miért vették át a vélekedése szerint kulturális, majd később számbeli fölényben is lévő törökök az ugorok nyelvét. 1895-ben, *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című munkájában így fogalmazta meg azt az elméletet, amelyet később többen is megpróbáltak újragondolni (kiemelés az eredetiben):

Ez a nézet kissé átfogalmazva lényegében ma is megállná a helyét. A nép, nyelv, etnikum fejlődése helyett ma már azt mondjuk, hogy ezek változnak, átalakulnak; pontatlan az „eltörökösödött” kifejezés is, hiszen a magyar nyelv ma sem a török nyelvek közé tartozik. De lehet igaz, hogy a honfoglaló magyarok között magas lehetett a török etnikai komponens aránya; az is igaz, hogy a magyar nép nyelvében nem, de kultúráját tekintve valóban eltörökösödött; s az is igaz, hogy ez a 9–10. századi világ számára egyáltalán nem volt kétséges. Azt sem tagadhatjuk, hogy a magyar nyelvet a honfoglalás előtt nagyon intenzív török hatásnak kellett érnie, ha több mint ezer évvel később, többszörös kultúraváltás után olyan mennyiségű török eredetű szót használunk a mindennapi nyelvben, amennyit használunk.

„A nyelvi nyilvánvalóság alapján ítélve úgy látszik, hogy e nyelvtest csontváza ugor, husa és vére azonban török eredetű volt; hogy azonban a hunnok és avarok nevéen ismeretes törökségre az alája rendelt ugorország *csupán* az idő folyamán hatott-e, vagy hogy az ugorok eredeti törzsbeli odatartozásának e mélyre vágódó nyoma mindjárt kezdetben maradt-e nagy számuk következtében: ezt, úgy hiszem, nehezen lehet valaha végleg eldönteni. [...] Csak feltételelesen volna szabad elfogadnunk, *hogy az eredeti ugor többség a mind inkább szaporodó török elemek hatásától etnikai tekintetben átalakult, de nyelvi tekintetben meg birt maradni.*” (Vámbéry, 1895, 94. o.)

További nyelvcsere-elméletek

Gombocz Zoltán 1912-ben megjelent munkája új korszakot nyitott a magyar nyelv török kölcsönszavainak kutatásában. Gombocz egyértelműen kölcsönszavaknak, s nem nyelvcsere után maradt „örökségnek” tartotta a magyar nyelv török elemeit, tekintélye végképp eldöntötte, hogy a nyelvcsere-elmélet szinte eltűnt. Mégis voltak néhányan, akik Vámbéryhoz hasonlóan a magyarokhoz nyelviileg asszimilálódott egykori török vezetőréteg nyelvéből származtatták a magyar nyelv honfoglalás előtti török szavait.

Zichy István 1939-ben megjelent, *Magyar őstörténet* című kis könyvében Vámbérynál összefogottabban és jóval részletesebben fejtette ki elméletét. Nézete szerint a Káma és Pecsora vidékén élő, erdőlakó, halászó és vadászó ugor népeket a későbbi Baskiria területét birtokló nomád, de prémkereskedéssel is foglalkozó onogurok hajtották uralmuk alá, hogy prémben fizetessenek velük adót. Az alacsony szintű kultúrában élő ugorok „nem vágytak többre”, így a fejlettebb onogurok prémkereskedő csoportjai tanulták meg alattvalóik nyelvét, majd később tőlük a többi onogur is elsajátította ugyanezt a nyelvet. Amire nem volt szava a fejletlenebb kultúrát tükröző ugor nyelvnek, azt az onogurok megőrizték török nyelvükből – Zichy szerint innen valók a magyar nyelv török kölcsönszavai. Az onogurok természetesen kétnyelvűek maradtak, de az ugor (uráli eredetű) nyelv korán, már az 5. század előtt elterjedt közöttük, hiszen a vándorlások során leszádkadt, később Julianus által megtalált volgai magyarok már az „ugor magyart” beszélték. Ugyanakkor a török nyelv ismerete, igaz, egyre kisebb csoportokat érintően, egészen a 11. század második feléig megmaradt Zichy szerint, ezzel magyarázható, hogy a magyar törzsnevek és személynevek között olyan sok a török eredetű. Az onogur eredetű török nyelv végső eltűnésének okát Zichy abban látta, hogy megszűnt a kapcsolat az „onogur-magyarhoz” közelálló török nyelvekkel, a volgai, illetve a dunai bolgárral, ez utóbbival azért, mert a dunai bolgárok elszlávosodtak.

Zichy tehát etnikai egybeolvadásról sokkal kevésbé beszél, mint Vámbéry, számára a magyarok lényegében onogur-törökök, csak nyelvet cseréltek. Különösen érdekes, hogy a nyelvcsere társadalmi és kulturális vonatkozásaira egyébként igen érzékenynek mutató Zichy milyen nagyvonalúan érvel azzal, hogy a török nyelvű onogurok a prémkereskedés kedvéért egyszerűen megtanulták alattvalóik nyelvét. Nem indokolja azt sem, hogy még ha így lett volna is, mi okból tanulták volna meg a prémkereskedő onoguroktól a többi onogurok az „alacsony műveltségű” ugorok nyelvét. Nem ad magyarázatot arra sem, miért vált volna az egyébként korábban csak az erdőlakó ugorokkal használt alattvalói nyelv a vándorlások korára kétnyelvűnek vélt, etnikailag és kultúrájában török magyarok domináns nyelvévé. Elmélete így kidolgozottabb, de irreálisabb, mint Vámbéry ötlete, hiszen szembe megy minden tapasztalattal, amit a nyelvcsere társadalmi-kulturális-politikai dominanciára épülő okairól tudunk.

Hosszú idő után Halasi-Kun Tibor vetette újra föl a nyelvcsere-elmélet módosított változatát 1990-ben. Nézete szerint a török eredetű magyarság nyelvcserejét az okozta,

hogy a harcok embervesztésének pótlására a nomádok ágyasaiktól származó gyermekeiket is a közösség teljes jogú tagjává fogadták. Ezeket a gyerekeket viszont nem-török származású anyjuk nevelte, „a magyarok mint sztyepei nomádok harcok társadalomban éltek, patriarchális tradíciókkal és matriarchális nyelvi behatással egy poligamikus társadalmi keretben”, és „mivel a férfiak gyakran voltak távol, a nők váltak a fennálló tradíciók hordozóivá, miközben a saját nyelvüket átplántálták az őket bekebelező társadalomba”. Halasi-Kun elméletével legalább olyan nagy bajok vannak, mint Zichyével: azt kellene hinnünk, hogy a török anyától származó gyerekek nem érintkeztek ugor-magyar anyától származó fivéreikkel, nővéreikkel, valamint azt, hogy a szolgák, ágyasok mind ugyanabból a népcsoportból kerültek ki, és nagy számban voltak jelen, s még azt is, hogy a gyerekek nem tanulták meg féltestvéreik, apjuk, családjuk, nemzetségük, törzsük török nyelvét – mindhárom föltétel igazolhatatlan és meglehetősen valószínűtlen.

Vámbéry, Zichy és Halasi-Kun nyelvcseré-elméletében közös, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönszavait a magyar törzsszövetség vezetőjének vélt török népek nyelvéből származtatták: a képlet szerint az uralkodó réteg asszimilálódott volna, de sokat megőrzött eredeti nyelvéből. Azaz: a magyar nyelv török kölcsönszavai ebben az esetben valójában megőrzött szavak, legalábbis a beolvadt törökök szempontjából. Ehhez hasonlít az a Tóth Sándor (1996) által kifejtett nézet, amely a kabarok nyelvéből származtatja a magyarba került török szavakat: csak ebben az esetben nem a beolvadt vezető törzsek, hanem a beolvadt csatlakozott törzsek nyelvében volna „megőrzött régiség” a kölcsönszavak tömege.

Zichy és Halasi-Kun elmélete egyértelműen hibás, minden egyes elemük ellentmond a nyelvészeti tényeknek, a mögéjük rajzolt történeti háttér szintén irreális. Vámbéry sokkal visszafogottabb, nem alkot mesészerű történelmet, hiszen mindössze annyit mond, hogy egy ugor népesség találkozott egy török népességgel, s ugyan kulturálisan a hatása alá került, de nyelvileg nem. Ezt egyébként ma is így gondoljuk. Lehet-e abban is igaz, hogy a török kölcsönszavak valójában nem kölcsönzésből származnak, hanem az egykori török nyelvű, de asszimilálódott török népesség egykori nyelvének maradványai? Pontosan ugyanez a kérdés Tóth fölvetésével kapcsolatban is: lehet-e a magyarban lévő honfoglalás előtti török kölcsönszókészlet a kabarok nyelvének „öröksége”? Azt természetesen tudjuk, hogy a magyar törzsekbe beolvadt török – és iráni – etnikai csoportok egészen biztosan nyelvet cseréltek.

Történeti szociolingvisztika, kölcsönzés, szubsztrátum

A továbbiakban a történeti szociolingvisztika szemléletével vizsgálom meg annak lehetőségét, hogy magyarítható-e szubsztrátumjelenséggént a magyar nyelv török szókészlete. A történeti szociolingvisztika elméleti alaptétele Lyell elve: azaz hogy a nyelv általános tulajdonságai és a nyelvi változások lejátszódásának folyamata azonos az emberi történelem folyamán (Labov, 1994, 21–23. o.). A történeti rekonstrukció közben hasznos emlékezünk Labov (1994, 11. o.) azon megjegyzésére is, hogy a történeti nyelvészet annak a művészetének, hogyan lehet a lehető legjobb eredményt kihozni torzult és hiányos adatokból. Lyell elvének nyelvészeti alkalmazásaként az egykori török–magyar kapcsolatok vizsgálatában érdemes a nyelvi kölcsönzések természetének általános leírását tartalmazó munkát alkalmazni – ilyen Thomason és Kaufman munkája, melyben számos, ma megfigyelhető nyelvi kontaktus leírása alapján alkották meg a nyelvi érintkezések tipológiáját.

A jelenleg zajló nyelvi kontaktusok vizsgálataiból jól tudjuk, hogy a kölcsönzés és a szubsztrátum nyelvi lenyomata nagymértékben különbözik egymástól. Kölcsönzésnek nevezzük, ha egy nyelv anyanyelvi beszélői más nyelvből emelnek át elemeket saját nyelvükbe, de megtartják eredeti anyanyelvüket. A nyelvi érintkezés intenzitása alapján

Thomason és Kaufman egy skálát állított föl, amely a kölcsönzés jellegzetes fázisait tartalmazza. Ez tulajdonképpen egy implikációs skála, ez azt jelenti, hogy ha azt tapasztaljuk, hogy egy kontaktus valamelyik szint jellegzetességeit mutatja, akkor már átment a kölcsönzés korábbi fázisain, azaz az előtte lévő szintek jellemzőit is meg fogjuk találni. A kölcsönzési skála szerint az első fázis mindig a szavak kölcsönzése, és már az enyhe strukturális (nyelvtani) kölcsönzést is nagymértékű szókölcsönzés szokta megelőzni.

A szubsztrátumhatás nyelvcseré után megfigyelhető jelenség, és felnőtt nyelvtanulás révén keletkezik: a kritikus periódusnak nevezett nyelvtanulási szakasz lezárulta után a másodnyelv elsajátítása már általában nem tökéletes. Így amikor egy közösség felnőtt generációi közül sokan sajátítják el a másodnyelvet, akaratlanul is olyan változatát alakítják ki, amelyben anyanyelvük szemlélete, hangzásbeli sajátosságai visszaköszönek: leginkább azok a nyelvi elemek jelennek meg a szubsztrátumban, amelyek a legkevésbé tudatosulnak. (Ugyanúgy, mint amikor idegen nyelvet tanulunk, hiszen pontosan erről van szó.) Ezért van, hogy a szavak nem jellemző részei a szubsztrátum-jelenségeknek. Ha a következő generációk szüleitől az új nyelvnek ezt az eredeti anyanyelv által módosított kontaktusváltozatát tanulják meg, a közösség régi anyanyelvének nyomai is megőrződnek, legalábbis egy ideig. Kisebberre az esély, ha a másodnyelv folyamatosan jelen van, és a felnövő generációk alapnyelvi szinten is elsajátíthatják, hiszen folytonosan érintkeznek a másodnyelv „eredeti” változataival, s nem csak a saját csoportjuk előző generációja által kialakított kontaktusváltozattal.³

Minél erősebb egy nyelvi elem kognitív beágyazottsága, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a nyelvet cserélő csoport átviszi az új nyelvbe. Egy nyelvi elem kognitív beágyazottságának mértéke függ például használatának gyakoriságától, strukturális beágyazottságától, jelöltségének fokától mind relatív (az érintkező nyelvek közötti), mind abszolút (univerzális pszicholingvisztikai) értelemben. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy egy nyelvi elem erőssége attól függ, mennyire szorosak az adott elem asszociatív neurális hálózati kapcsolatai. Ebből következik, hogy a szubsztrátumjelenségek a fonológiában és a mondatban a leggyakoribbak, és ritkák a szókincsben.

A kölcsönzést és a szubsztrátumhatást tehát elsősorban a nyelvi beágyazottság mértéke különbözteti meg, illetve az, hogy egy elem mennyire hozzáférhető a nyelvi tudatosság számára. A nyelvi tudatosság számára való hozzáférhetőség azt jelenti, hogy mennyire könnyen szegmentálható egy-egy nyelvi elem a beszélők számára: a szavak könnyen, a hangrendszer belső szabályai, a nyelv kategóriarendszere (hogyan, milyen egységekre, alegységekre osztja a világot) és „szemlélete” (igemódok, igeidők, többes és egyes szám használata, mi számít „egységnek” stb.) nehezebben érhető el a nyelvi tudatosság számára. A kölcsönzés esélye annál nagyobb, minél lazább az asszociatív kapcsolathálózat, amelybe az új elemet bele kell illeszteni, illetve minél könnyebben szegmentálható egy nyelvi elem a nyelvi tudatosság számára. A szubsztrátum esetében éppen fordítva: minél nehezebben fér hozzá a nyelvi tudatosság egy-egy elemhez, annál nagyobb az esélye, hogy nyelvcseré után megőrződjön az új nyelvben.

A kölcsönzés lehet fölismeret és rejtett is, azaz a beszélők észrevehetik, hogy másik nyelvből származó elemet használtak, de maradhat ez rejtve is – éppen ezért fejezi ki Johansson (1992) terminusa, a „másolás” sokkal pontosabban azt a pszicholingvisztikai folyamatot, amelyet hagyományosan „kölcsönzés”-nek neveznek.⁴ A szubsztrátumhatásként megmaradt elemek viszont rejtettek, a beszélők többnyire nincsenek tudatában annak, hogy egy nyelvi elem csoportjuk egykori anyanyelvének lenyomata.

A kölcsönzésben a leggyakoribbak tehát azok az elemek, amelyek könnyebben fölismerhetők a nyelvi tudatosság számára – a kölcsönzés első fázisaiban csak ilyen elemeket másolnak a beszélők. Éppen a fölismerhetőség teszi a kölcsönzött elemeket alkalmasá arra, hogy szimbolikus, identitásjelző funkciót kapjanak: például ha a másodnyelv mögött álló kultúra nagy tekintélyű, és a kölcsönzött szavakkal ennek elfogadását, az

odatartozás vágyát fejezik ki, hiszen a kölcsönszavak az átadó nyelvet, rajta keresztül a mögötte álló kultúrát is szimbolizálják. A rejtett kölcsönzésre példa viszont a jelentéskölcsönzés – de szavakat is lehet rejtetten másolni, intenzív kétnyelvűség esetében gyakori, hogy a beszélők minden kulturális októl függetlenül, egyszerűen pszicholingvisztikai okból kölcsönöznek, gyorsabban hívnak elő bizonyos szavakat a másodnyelven, mert mondjuk a másodnyelvükben sokkal gyakrabban használják azt a bizonyos kifejezést vagy egy meghatározott kontextusban (például szakmai szövegben) gyakrabban használják a másodnyelvet. A fölismeret, de erős identitásjelzéshez nem föltétlenül kapcsolódó kölcsönzésre példa a kölcsönzés legkorábban azonosított fajtája, a kulturális kölcsönzés: ha egy csoport valamilyen korábban ismeretlen fogalommal, tárggyal, jelenséggel találkozik, vagy ha ezek ugyan már ismeretesek voltak a csoport tagjai számára, de új változatokkal találkoznak, akkor elsődlegesen a jelenséget, a szokást ismerik meg a másik csoporttól, és ennek következménye, hogy a kulturális újításhoz tartozó szavakat is átveszik.

A kölcsönzés folyamataiban tehát a nyelv kognitív összefüggései mellett a társadalmi-kulturális-politikai tényezők – azaz a nyelvhasználat szimbolikus vonatkozásai – is nagyon nagy szerepet játszanak, a szubsztrátum-hatás kialakulását azonban a nyelv kognitív beágyazottsága irányítja. Erős egyszerűsítéssel: a kölcsönzött szavakkal tudunk elvárásokat, értékeket, igazodást kifejezni, hiszen mások is észreveszik, hogy „idegen szót” használtunk. A szubsztrátum-jelenségekkel viszont nem, hiszen nem is tudunk róluk. Az új, módosított, szubsztrátumhatásokat tartalmazó nyelvváltozat persze kialakulása után maga is szimbolikus értékeket vesz föl, s mint minden nyelvváltozat, az őt használó közösség identitásának jelzője lesz. De abban, hogy miért éppen azok az elemek szivárogtak be az új nyelvbe a régiekből, amelyek átszivárogtak, nincs szerepe a társadalmi és kulturális értékrendnek.

A kölcsönzés és a szubsztrátumhatás különbségeinek ismeretében könnyebb válaszolnunk arra a kérdésre, lehet-e a magyarban kimutatható török hatás a magyar etnikum kialakulásában résztvevő török etnikumok nyelvének maradványa. A honfoglalás előtti magyar szövetségnek minden bizonnyal volt török etnikai komponense, ők valóban nyelvet cseréltek, de nyelvük nyomait ma már lehetetlen megtalálni a magyar nyelvben. Ezeket a nyomokat korábban sem a szókincsben, hanem a nyelvtanban, hangtanban, a tükörfelfejésekben kellett volna keresni, amikor még léteztek azok a magyar nyelvjárások, amelyeket a nyelvcserén már átsetett, magyar nyelvűvé vált egykori törökök beszéltek – azaz az asszimilálódás után nem sokkal. A szókincsben föllelhető sok száz szó nemigen lehet az ő „örökségük” – a mai kontaktusnyelvészeti adatok alapján valószínűbb, hogy ezek a szavak a magyarokhoz csatlakozott törökök nyelvcseréje előtt, akkor kerültek a magyarba, amikor a magyar törzsek megismerték és átvették a török nomád kultúrát. A török eredetű elemek tehát már részei voltak annak a magyar nyelvnek, amelyet a később beolvadó törökök átvettek.

A kabarból való származtatást ugyanezzel a kontaktusnyelvészeti érveléssel cáfolhatjuk. Az is meglehetősen valószínűtlen, hogy a korai török elemek nem szubsztrátumhatásként, hanem kölcsönszóként kerültek volna a kabarok nyelvéből a magyarba. Egyrészt nehéz elképzelni, hogy a többségükben a nomád kultúrához kötődő szavakat a magyarok csak a steppei élet vége felé ismerték volna meg. Másrészt a kabaroknak mint frissen csatlakozott, s ezért a törzsek rangsorában alul álló népességnek nem volt meg a szükséges presztízsük ahhoz, hogy nyelvük ilyen erős hatást gyakorolt volna az akkor már igen erős magyar törzsszövetség nyelvére.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a nyelvészeti érvek valamennyi nyelvcseré-elméletet valószínűtlennek mutatják. A mai magyar nyelvben csaknem négyszáz honfoglalás előtti török kölcsönszó mutatható ki (lásd: *Róna-Tas* és *Berta*, 2011) – s ez bizonyosan még több lehetett a honfoglalás előtt –, s tudjuk, hogy a kölcsönzés a szókincsben mutatkozik meg leginkább, viszont alig jellemző a nyelvcseré utáni szubsztrátumhatásra. A Thoma-

son és Kaufman által vizsgált esetekhez hozzátehetünk még egyet, amely földrajzi és történeti értelemben is közel esik a magyar honfoglaláshoz: a szlávokra telepedő dunai bolgárok nyelvi asszimilációja után szinte egyáltalán nem maradtak fenn szavak az uralgó réteg egykori török nyelvéből.

Érdemes azonban megemlítenünk, hogy van néhány ismert példa, amely szembemegy az általános szabállyal: néhány esetben az egykori nyelvből nemcsak nyelvtani elemeket, hanem nagy mennyiségű szót is továbbörökített a nyelvcsere átasett népesség. A legismertebb a normanok példája, akiknek a nyelvből több száz szó megőrződött az után is, hogy nyelvet cseréltek. Az ilyen eseteket, minthogy a nyelvileg asszimiláló csoport szociokulturális értelemben nem alá-, hanem fölérendelt szerepben volt, szubsztrátumnak is szokás nevezni. Ez a különbség igen fontos nyelvileg: úgy tűnik, a politikai és kulturális fölény az, ami lehetővé teszi, hogy az egykori anyanyelvből szavak is jelentős számban őrződjenek meg. Érdemes megjegyezni, hogy az egykori anyanyelvből szavak is jelentős számban őrződjenek meg. Érdemes megjegyezni, hogy az egykori anyanyelvből szavak is jelentős számban őrződjenek meg. Érdemes megjegyezni, hogy az egykori anyanyelvből szavak is jelentős számban őrződjenek meg. Érdemes megjegyezni, hogy az egykori anyanyelvből szavak is jelentős számban őrződjenek meg.

A szubsztrátum és a kölcsönzés persze nem zárja ki egymást: sokszor előfordul, hogy a nyelvcsere előtt a később nyelvet cserélő csoport eredeti anyanyelve forrásnyelvként szolgál a másik nyelv beszélői számára. Közelebb juthatunk ahhoz, hogy a két nyelvi folyamat közötti lehetséges arányt pontosabban megállapítsuk, ha alaposabban megvizsgáljuk a magyar nyelvre gyakorolt török strukturális hatást: akkor kiderülhet, hogy ez a hatás inkább a kölcsönzésre, vagy inkább a szubsztrátumhatásra lehet jellemző, azaz hogy egy-egy elem inkább a kölcsönözhető, vagy inkább a megtartható kategóriába tartozik. (Akkor is, ha sokszor nem tudjuk megállapítani, egy-egy elem melyik kategóriába sorolható.) A strukturális hatás vizsgálata ezért is fontos, de önmagában is az, mert a strukturális hatás átfogó elemzése hiányzik a magyar nyelv török elemeinek vizsgálatából.

Szokás még egy nyelvtörténeti érvet fölhozni a török-magyar nyelvcsere lehetősége ellen. A magyar nyelv török kölcsönszavai Ligeti Lajos (1986) és Róna-Tas András (*Róna-Tas és Berta*, 2011) szerint is több török nyelvből, s valószínűleg több török nyelvtörténeti időszakból származnak. Az általuk képviselt s általánosan elfogadott nézet szerint a kölcsönszavak jelentős része r-török kritériumot tartalmaz, néhány viszont z-török kritériumot (elég nagy részük egyiket sem, de a jelentésük alapján a hasonló jelentéskörbe sorolható, r-török szavak miatt ezek többségét szintén r-töröknek szokás tartani). Az r-törökön belül mindketten két történeti réteggel számolnak. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönszavai legalább három különböző áradó nyelvből származnak.

Ez természetesen lehetséges. Nem árt azonban óvatosnak lennünk a történeti adatokkal, mert a nyelvi heterogenitás könnyen megráfálhatja a történeti rekonstrukciót végző nyelvészeket. A jelenkori változások vizsgálatából jól tudjuk, hogy egy-egy nyelvi változó legalább két változatot tartalmaz, egy régebbi és egy újabb formát, s ezek akár huzamos ideig – adott esetben akár évszázadokig – egymás mellett élnek ugyanabban a nyelvben, de akár ugyanabban a dialektusban, sőt ugyanannak a beszélőnek az idiolektusában is. Ez viszont arra is figyelmeztet, hogy a különböző r-török időszakból származtatott szavak a magyarba kerülhettek akár ugyanabból a török nyelvből is, sőt a nomád államszerveződési modellek ismeretében (az eltérő nyelv és etnikum nem volt akadály a szövetség szervezésének, akár azonos törzshöz is csatlakozhattak korábban más-más népelemek töredékei), elméletileg még azt sem zárhatjuk ki, hogy a magyarokkal egyetlen, egyszerre több török dialektust/nyelvet beszélő török népesség került kapcsolatba.

Kommunikációs korlátokat ez nem jelentett volna, nem csak a kölcsönösen érthető török nyelveket beszélők számára, az eltérőbb (vagy egészen más) nyelveket beszélő népré-
szek számára sem, hiszen a többnyelvűség egykor ugyanolyan természetes állapot lehetett, ahogyan ma is az a világon élő emberek többsége számára.

Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy a magyar nyelv 10. század előtti török kölcsönszavai egyetlen török népesség különböző nyelveiből, dialektusaiból származnak. Mindössze arra akartam föl hívni a figyelmet, hogy az empirikus adatokon nyugvó nyelvészeti megközelítés nem tudja kétségtelen biztossággal igazolni azt, ami a klasszikus történeti nyelvészet számára megkérdőjelezhetetlen bizonyítéknak látszik.

Összegzés

A magyar nyelv 10. század előtti török kölcsönszavainak történeti szociolingvisztikai megközelítése alapján nem zárhatjuk ki, hogy e szavak nyelvcsere után őrződtek meg, ha elfogadjuk, hogy egy politikailag és kulturálisan is erősen domináns török csoport nyelvi asszimilációja után maradtak fenn. Ennek azonban jóval kisebb az esélye, mint annak, hogy ezek a szavak a kontaktusnyelvészeti tapasztalatok túlnyomó részével összhangban kölcsönzésből származnak. A továbblépéshez elengedhetetlenül fontos volna a kései ősmagyar, korai ómagyar átadó nyelv és az átadó török nyelvek föltételezett strukturális jellemzőinek összevetése.

A török-magyar nyelvcsere föltételező kutatók közül Vámbéry Ármin rugaszkodott el legkevésbé a valóságtól: jelezte, hogy nehezen magyarázható, miért nem cseréltek nyelvet a magyarok, de Zichyvel és Halasi-Kunnal ellentétben nem talált ki védhetetlen történeti háttérrel elmélete igazolására. Úgy tűnik, jó helyen tapogatózott akkor is, amikor a török etnikai csoportok fokozatos csatlakozásával, és a magyar nyelvű népesség mindvégig megmaradt számbeli fölényével magyarázta, hogy a magyarság nem cserélt nyelvet.

Kortársainál sokkal pontosabban látta, hogy a nép kialakulása folyamat, és etnikai keveredéssel jár, függetlenül a nyelv folytonosságától. Általában véve is jellemző volt rá, hogy etnográfusi szemléletét rávetítette a nyelvre, s ennek köszönhetően számos vonatkozásban kortársai előtt járt. Lehet, hogy etimológiai javaslatai sokszor tévesek voltak, és joggal illették őket kritikával, de nyelvészete modernebb volt, közelebb állt a mai nyelvészethez, mint azoké, akik a szavakon túl nem látták a nyelvet – és a nyelvet beszélő közösséget sem.

Jegyzetek

¹ Ez a mítosz elsősorban a közgondolkodást jellemzi, az orientalisták már jóval korábban is nagyra becsülték Vámbéry Ármin munkásságát. Vámbéry mítoszmentes életrajzát Hazai György (1976) már a „Vámbéry-divat” előtt évtizedekkel megírta. Új kiadása és Vámbéry műveinek bibliográfiája: *Hazai*, 2009.

² 2013 szeptemberében Dunaszerdahelyen kívül Budapesten, Ankarában és Teheránban is nemzetközi konferenciát szerveztek Vámbéry munkássága előtt tisztelegve, ekkorra készültek el az MTA Könyvtárának Vámbéryt bemutató oldalai, a *Magyar Tudomány*

2013. augusztusi tematikus száma szintén Vámbéryt köszönti.

³ Ez ugyanaz a folyamat, mint ami a dekreolizáció során lejátszódik.

⁴ A ’fölsimert’ és a ’rejtett’ terminust ugyanabban az értelemben használom, ahogy a nyelvi változásokkal foglalkozó társasnyelvészeti irodalomban szokás: az angol „change from above”, illetve „change from below” megfelelői, ahol az ’above’ és a ’below’ nem a társadalmi státusra, hanem a tudatosság szintjére utal (lásd: *Trudgill*, 1997).

Irodalomjegyzék

- Budenz József (1871) Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szöveggyezéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények*, 10. sz. 67–135.
- Gombocz Zoltán (1912): *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30.
- Halasi-Kun Tibor (1990): A magyar-török rokonságról. *História*, 2. sz. 8–10.
- Hazai György (1976): *Vámbéry Ármin. A múlt magyar tudósai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hazai György (2009) *Vámbéry inspirációk*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Hazai György és Fodor Pál (2013, szerk.): Vámbéry Ármin 1832–1913. Tanulmányok Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján. *Magyar Tudomány*, 8. sz.
- Hunfalvy Pál (1856): *A Dakota nyelv*. Landerer és Heckenast, Pest.
- Johanson, L. (1992): *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Steiner, Stuttgart.
- Labov, W. (1994): *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. Blackwell Publishers, Cambridge, MA.
- Pusztay János (1977): *Az „ugor-török háború” után*. Magvető, Budapest.
- Róna-Tas, A. és Berta, Á. (2011): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Thomason, S. és Kauffmann, T. G. (1988): *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley.
- Tóth Sándor László (1996): A honfoglalás. In: Kristó Gyula (szerk.): *Árpád előtt és után*. Somogyi Könyvtár, Szeged. 43–54.
- Trudgill, P. (1997): *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYF Kiadó, Szeged.
- Vámbéry Ármin (1869): *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szöveggyeztetések*. Pest.
- Vámbéry Ármin (1882): *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest.
- Vámbéry Ármin (1995) *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest.
- Vámbéry Ármin (1914): *A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése*. Budapest.
- Vámbéry Ármin (2008) *A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Zichy István (1939): *Magyar őstörténet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.